

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः। इन्द्रावरुणौ। त्रिष्टुप्, ९-१० जगती

श्रुष्टी वाँ यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्यै।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत्॥ ६.०६८.०१

चित्तवासनानां चित्तसंस्काराणामिन्द्रियाणामीशनाधिदेवता इन्द्रः। प्रकृतिनियतिभूततार्थाधिदेवता वरुणः। तयोरियं स्तुतिः। इन्द्रावरुणौ। यः। अद्य- इदानीम्। महे- महत्यै। इषे- इच्छायै। महे- महते। सुम्नाय- आनन्दाय। आ वववर्तत्- आवर्तयति। सः। यज्ञः। वाम्- युवयोरर्थे। श्रुष्टी- क्षिप्र इति यास्कः। मनुष्वत्- ज्ञानयुक्ताय। वृक्तबर्हिषः- आस्तृतासनाय यजमानाय। यजध्यै- यष्टुम्। सजोषाः- सहृदयः। उद्यतः- प्रवृत्तः॥१॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतम्।

मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्म ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना॥ ६.०६८.०२

ता- तौ। हि- खलु। श्रेष्ठा- उत्तमौ। देवताता- यज्ञेषु। तुजा- प्रेरकौ। शूराणाम्- समर्थानाम्। शविष्ठौ- अतिशयसामर्थ्यौ। मघोनाम्- सम्पद्धताम्। मंहिष्ठा- महान्तौ। तुविशुष्मा- बहुबलिनौ। ऋतेन- प्रकृतिनियतिभूतसत्येन। वृत्रतुरा- आवरणबाधकौ। सर्वसेना- विष्वक्सेनौ। ता- तौ। हि- खलु। भूतम्- भवतम्॥२॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना।

वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषत्तयन्यो वृजनेषु विप्रः॥ ६.०६८.०३

ता- तौ। इन्द्रावरुणा- इन्द्रावरुणौ। चकाना- सर्वस्तुतौ। नमस्येभिः- वन्दनैः। शूषैः- बलैः। सुम्नेभिः- सुखैः। गृणीहि- स्तुहि। अन्यः- एकः। वज्रेण। शवसा- बलेन। वृत्रम्- आवरणम्। हन्ति- नाशयति। अन्यः- इतरः। विप्रः- मेधावी वरुणः। वृजनेषु- दुःखेषु। सिषक्ति- उपासकैः सङ्गच्छते॥३॥

ग्राश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासौ नरां स्वर्गूर्ताः ।

प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ६.०६८.०४

नराम्- नृणां मध्ये । ग्राश्च नरश्च- स्त्रीपुरुषाः । विश्वे देवासः- सर्वे देवाः । स्वर्गूर्ताः- स्वयमुद्यताः । वावृधन्त- वर्धयन्ति । इन्द्रावरुणा- इन्द्रावरुणौ । एभ्यः- एतेभ्यः । महित्वा- माहात्म्येन । भूतम्- भवतम् । द्यौश्च पृथिवि- हे द्यावापृथिव्यौ । उर्वी- विस्तृते । भवतम् ॥४॥

स इत्सुदानुः स्वर्वाँ ऋतावेन्द्रा यो वाँ वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विषस्त्रिहास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥ ६.०६८.०५

इन्द्रावरुणा- इन्द्रावरुणौ । यः । त्मन्- स्वतः । वाम्- युवयोः । ऋतावा- प्रकृतिनियतिभूतसत्ययुक्तः । स्ववान्- आत्मवान् । दाशति- यच्छति । सः । इत्- एव । सुदानुः- शोभनदानः । सः । इषा- स्वमनीषया । द्विषः- द्वेष्टृन् । द्वेषभावनानि । तरेत् । दास्वान्- दानशीलः । रयिम्- दानयोग्यसम्पदम् । रयिवतः- सम्पद्वतः । जनांश्च । वंसत्- सम्भजेत् ॥५॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६.०६८.०६

देवा- देवौ । इन्द्रावरुणौ । यम्- यं रयिम् । युवम्- युवाम् । दाश्वध्वराय- दत्तहविष्काय । वसुमन्तम्- शरण्यम् । पुरुक्षुम्- बह्वन्नम् । धत्थः- धारयथः । यः । वनुषाम्- हिंसकानाम् । अशस्तीः- अकीर्तीः । भनक्ति- प्ररुजति । सः । अस्मे- अस्मभ्यम् । अपि स्यात्- भूयात् ॥६॥

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान् सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥ ६.०६८.०७

उत- अपि च । इन्द्रावरुणा- हे इन्द्रावरुणौ । नः- अस्मभ्यम् । सुत्रात्रः- शोभनरक्षकः । देवगोपाः- देवगुप्तः । रयिः । येषाम् । शुष्मः- बलम् । पृतनासु- युद्धेषु । साह्वान्- अभिभवति । सद्यः- क्षणेन ।

द्युम्ना- शत्रुतेजांसि । ततुरिः- शत्रुहिंसकं सत् । तिरते- तिरस्कुर्यात् । तेभ्यः सूरिभ्यः- विद्वद्भ्यः ।
स्यात्- भवेत् ॥७॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्गं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तौ महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ६.०६८.०८

नु- क्षिप्रम् । नः- अस्मभ्यम् । इन्द्रावरुणा- इन्द्रावरुणौ । गृणाना- स्तुतौ । सौश्रवसाय-
शोभनश्रुतये । रयिम्- दानयोग्यसम्पदम् । देवा- देवौ । पृक्तम्- यच्छतम् । महिनस्य-
महतोर्युवयोः । शर्धः- बलम् । इत्था- इत्थम् । गृणन्तः- स्तुवन्तः । नावा- प्लवेन । अपः-
उदकानि । न- इव । दुरिता- दुःखान्यघानि वा । तरेम ॥८॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्चं देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिब्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ६.०६८.०९

सम्राजे- अधिपतये । बृहते- महते । देवाय- द्योतनशीलाय । वरुणाय- ऋताधिदैवताय । सप्रथः-
सर्वतः पृथु । प्रियम्- प्रेममयम् । मन्म- मननम् । नु- क्षिप्रम् । प्र- प्रकर्षेण । अर्च- समर्पय ।
अयम्- एषः । उर्वी- विस्तृते द्यावापृथिव्यौ । महिना- स्वमाहात्म्येन । महिब्रतः- महाव्रतः ।
क्रत्वा- प्रज्ञया । अजरः- जरारहितः । न- च । शोचिषा- स्वभासा । विभाति- उदीपयति ॥९॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ ६.०६८.१०

धृतव्रता- धर्मधारकौ । इन्द्रावरुणा- इन्द्रावरुणौ । सुतपौ- रसानुभवकरौ । इमम्- एतम् । मद्यम्-
आनन्दकरम् । सुतम्- निष्पन्नम् । सोमम्- रसम् । पिबतम्- अनुभवतम् । युवोः- युवयोः । रथः ।
देववीतये- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यस्वीकाराय । पीतये- रसानुभूतये । स्वसरम्- स्वतः
प्रवृत्तम् । अध्वरम्- ध्वरविरोधिकर्म सर्वभूतहितं कर्म । प्रति । याति- गच्छति ॥१०॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ६.०६८.११

इन्द्रावरुणा- हे इन्द्रावरुणौ । मधुमत्तमस्य- अतिशयेन मधुरस्य । वृष्णः- वर्षकस्य । सोमस्य- रसस्य । वृषणा- वर्षकौ । वृषेथाम्- वर्षतम् । इदम्- अयम् । वाम्- युवयोरर्थे । अन्धः- रसः । अस्मे- अस्माभिः । परिषिक्तम्- क्षारितः । अस्मिन्- एतस्मिन् । बर्हिषि- दर्भासने चित्तासने वा । आसद्य- उपविश्य । मादयेथाम्- हृष्टौ तृप्तौ भवतम् ॥११॥

६९ बार्हस्पत्यो भरद्वाजः । इन्द्राविष्णू । त्रिष्टुप्

सं वां कर्मणा समिषा हिंनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ ६.०६९.०१

इन्द्रश्चित्तस्थवृत्तीनामिन्द्रियाणामीशनाधिदेवता । विष्णुः सर्वव्यापी सर्वात्मा । विष्ट्वृ व्याप्तौ । विश प्रवेशने । तयोरियं स्तुतिः । अस्य- एतस्य । अपसः- कर्मणः । पारे । इषा- सदेवणया । कर्मणा- तदनुस्यूतक्रियया । इन्द्राविष्णू । वाम्- युवाम् । सम्- सम्यक् । हिंनोमि- प्रेरयामि । अरिष्टैः- अहिंसकैः । पथिभिः- मार्गैः । नः- अस्माकम् । पारयन्तौ- तारकौ । यज्ञम्- उपासनम् । जुषेथाम्- सेवेथाम् । द्रविणम्- धनम् । च । धत्तम्- यच्छतम् ॥१॥

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अर्कैः ॥ ६.०६९.०२

या- यौ । विश्वासाम्- सर्वासाम् । मतीनाम्- बुद्धीनाम् । जनितारौ- स्रष्टारौ । इन्द्राविष्णू । सोमधाना कलशौ- रसधारकभाजनभूतौ । अर्कैः- उपासकैः । गीयमानासः- गीताः । स्तोमासः- मन्त्राः । शस्यमानाः- स्तुतियुक्ताः । गिरः- वाचः । वाम्- तयोर्युवयोः सम्बन्धिन्यः । प्र- प्रकर्षेण । अवन्तु- रक्षन्तु ॥२॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्वक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ६.०६९.०३

इन्द्राविष्णू । मदानां मदपती- रसपालकौ । द्रविणः- सम्पदः । दधाना- धारकौ । सोमम्- रसम् ।
यातम्- आगच्छतम् । उक्थैः- शस्त्रैः । शस्यमानासः- प्रशस्यमानाः । मतीनां स्तोमासः- मननजा
मन्त्राः । वाम्- युवाम् । अक्तुभिः- तेजोभिः । सं अञ्जन्तु- समर्धयन्तु ॥३॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादौ वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरौ मे ॥ ६.०६९.०४

इन्द्राविष्णू । वाम्- युवाम् । अश्वासः- प्राणतुरगाः । अभिमातिषाहः- अभिमानबाधकाः ।
सधमादः- सहैव मदन्तः । आ वहन्तु- प्रापयन्तु । मतीनाम्- धियाम् । विश्वा- सर्वाणि । हवना-
आह्वानानि । जुषेथाम्- सेवेथाम् । मे- मम । गिरः- वचः । ब्रह्माणि- मन्त्रान् । उप शृणुतम् ॥४॥

इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मद उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ६.०६९.०५

इन्द्राविष्णू । वाम्- युवयोः । तत्- कर्म । पनयाय्यम्- स्तुत्यम् । सोमस्य- रसस्य । मदे- अनुभवे ।
उरु- विस्तीर्णम् । चक्रमाथे- विचक्रमाथे । वरीयः- श्रेष्ठम् । अन्तरिक्षम् । अकृणुतम्- अकुरुतम् ।
नः- अस्माकम् । जीवसे- जीवनाय । रजांसि- लोकान् । अप्रथतम्- अप्रथयतम् । इदं विष्णोः कर्म
छत्रीन्यायेनेन्द्रस्यापि ॥५॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६.०६९.०६

इन्द्राविष्णू । हविषा- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्येन । वावृधान- वर्धमानौ । अग्राद्वाना-
रसानुभवकरौ । नमसा- प्रणामेन । रातहव्या- दत्तहविष्कौ । घृतासुती-
पूतनवनीतोपलक्षितपूतावगमनग्राहिणौ । अस्मे- अस्मै यजमानाय । द्रविणम्- सम्पदम् । धत्तम्-
यच्छतम् । समुद्रः- अर्णवः । स्थः- भवथः । सोमधानः कलशः- रसधारकभाजनभूतौ भवथः ॥६॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वौ अस्य सोमस्य दस्त्रा जठरं पृणेत्याम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यगमन्तुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ६.०६९.०७

इन्द्राविष्णू। अस्य- एतम्। मध्वः- मधुरम्। सोमस्य- रसम्। पिबतम्- अनुभवतम्। दस्त्रा- दर्शनीयौ। जठरम्- उदरमित्याधिभौतिके। हृदयमित्याध्यात्मिके। सीदन् वनस्य जठरे पुनानः, भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसो दिवे दिवे सहुरिः स्तन्नबाधित इत्यादिषु मन्त्रेषु जठरशब्दस्य मध्यभाग इति लक्षणया सारः स्वरूपं हृदयमिति वार्थः। हूयमानः- अस्माभिराहृतः। पृणेत्याम्- पूरयेत्याम्। वाम्- युवयोरर्थे। मदिराणि- तर्पकाः। अन्धानि- रसाः। आ- आभिमुख्येन। अगमन्- अगच्छन्। मे- मम। हवम्- आह्वानम्। ब्रह्माणि- मन्त्रान्। उप शृणुतम् ॥७॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनौः।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ६.०६९.०८

इन्द्रश्च विष्णो- इन्द्राविष्णू। यत्- यदा। अपस्पृधेथाम्- रक्षोभिरयुद्धयथम्। तत्- तदा। त्रेधा- त्रिषु लोकेषु स्थितम्। सहस्रम्- प्रभूतम्। वि ऐरयेथाम्- व्यक्रमेथाम्। उभा- उभौ। जिग्यथुः- जितवन्तौ। न। परा जयेथे- पराजयं प्राप्नुवन्तौ। एनोः- एतयोर्भवतोः। कतरश्चन- एकोप्यसहायः सन्। न। परा जिग्ये- पराजयं प्राप्तवान् ॥ ॥८॥